prameny & studie 74

NÁRODNÍ ZEMĚDĚLSKÉ MUZEUM

Prameny a studie / Sources and studies

Časopis vychází za podpory Ministerstva zemědělství, institucionální podpora MZE-RO0823. /
The journal is published with the support of the Czech Ministry of Agriculture, institutional support MZE-RO0823.

Periodicita: dvakrát ročně / **Frequency:** biannually

Zařazeno do Seznamu recenzovaných neimpaktovaných periodik vydávaných v ČR
Evidenční číslo: MK ČR E 18799

Vydavatel / Publisher:
Národní zemědělské muzeum / National Museum of Agriculture
Kostelní 44, 170 00 Praha 7

ISSN 0862-8483 (print)
ISSN 2788-337X (on-line)

Herbářové sbírky milosrdných bratří českomoravské provincie

The herbaria collection of the Merciful Brothers in the Bohemian-Moravian Province

Dana Surá, Tereza Štorková, Jarmila Neugebauerová, Aleš Jezdinský

Abstrakt: Článek představuje tři herbáře z lisovaných rostlin vytvořené Joachimem Ramschisslem, Norbertem Bocciem a Menandrem Fekétem, členy řádu milosrdných bratří, ve druhé polovině 18. a na počátku 19. století. Příspěvek obsahuje informace o autorech a další souvislosti týkající se vzniku i podrobné popisy všech tří děl. Dále také uvádí, jak bylo s jednotlivými herbáři nakládáno v historii, a jejich aktuální dostupnost pro (odbornou) veřejnost. Tento přehled může být přínosný pro další výzkum především v oblasti botaniky, zahradnictví či historie.

Summary: This article presents three herbaria created by Joachim Ramschissel, Norbert Boccius, and Menander Fekéte, members of the Order of Merciful Brothers, in the second half of the 18th and in early 19th centuries. The paper contains information about the creators of the herbaria, the context of their origins, and a detailed description of each of the works. It also describes the history of each of the individual herbaria and their current availability to the (professional) public. This overview may prove useful for further research, especially in the fields of botany, horticulture, or history.

Klíčová slova: herbáře; Hospitálský řád svatého Jana z Boha; milosrdní bratři; Joachim Ramschissel; Norbert Boccius; Menander Fekéte.

Keywords: herbarium; Hospitaller Order of Saint John of God; Merciful Brothers; Joachim Ramschissel; Norbert Boccius; Menander Fekéte.

Příspěvek vznikl v rámci řešení projektu financovaného z Programu na podporu aplikovaného výzkumu v oblasti národní a kulturní identity na léta 2023 až 2027 (NAKI III) Ministerstva kultury ČR s názvem Historie užívání a pěstování léčivých rostlin jako součást národní a kulturní identity (identifikační kód DH23P03OVV044).

Úvod

Znalost léčivých rostlin byla vždy základním kamenem péče o nemocné. Proto dřívější lékaři a lékárníci používali jako pomůcky herbáře, které byly známy již ve starověku. Tyto naučné knihy o léčivých rostlinách představovaly celé rostliny a jejich orgány (list, květ, kořen či plod). Většinou byly psány v latině a kromě popisů rostlin často obsahovaly i jejich léčebné účinky.

Ve středověku byly léčivé rostliny a byliny zapisovány do herbářů (nazývaných také zelináře neboli bylináře), jež měly lékařský charakter a shrnovaly medicínské znalosti své doby. Byly velmi ceněny a často opisovány. Mezi nejznámější herbáře v českých zemích patří latinský *Herbarius* od lékaře Křišťana z Prachatic († 1439) z roku 1416.[1]

S rozšířením knihtisku se z původně rukopisných herbářů vyvinuly herbáře tištěné a ilustrované, které zprvu navazovaly na tradici rukopisných herbářů, v níž jednotlivé rostliny byly popsány a uvedeny možnosti jejich využití, včetně receptu. Mezi herbáře tohoto typu lze započítat *Mattioliho herbář*. Pietro Andrea Mattioli (1501–1577) byl italský botanik, jenž napsal komentář ke spisu *De materia medica* od antického učence a lékaře Pedania Dioskúrida z Anazarby, jehož pětidílná encyklopedie o bylinném lékařství se používala do 15. století. Následně vytvořil svůj vlastní herbář, ilustrovaný černobílými dřevořezy, jejž při každém novém vydání aktualizoval.[2] Kniha byla natolik významná, že byla přeložena do mnoha národních jazyků, včetně češtiny.[3] Ovšem první český tištěný herbář vytvořil bratrský lékař Jan Černý (cca 1456–1530) a pojmenoval ji *Knieha lekarska kteraz slowe herbarz: aneb zelinarz* (1517). Obsahuje 429 dřevořezů rostlin a ve své době, až do vydání již zmíněného Mattioliho herbáře, byla nejpopulárnější lékařskou knihou. Postupem času tištěné herbáře zeslabovaly svou vazbu na medicínu a orientovaly se především na botanické užití.[4]

1 KUBÍČKOVÁ, Petra, Zahrada zdraví. Botanické knihy šesti století ve sbírkách Vědecké knihovny v Olomouci, Olomouc 2021, s. 11–16.

2 HEJNOVÁ, Miroslava, Pietro Andrea Mattioli 1501–1578: u příležitosti 500. výročí narození. In occasione del V centenario della nascita, Praha 2001, s. 4–26.

3 O český překlad s názvem *Herbarz: ginak Bylinář, welmi vžitečný, a figurami pieknymi y zřetedlnymi, podlé praweho a jako ziwého zrostu Bylin, ozdobeny, y také mnohymi a zkssenymi Lékarzstwijmi rozhognieny, gessto takowy nikdá w ziadnem Yazyku prwé wydán nebyl: od Doktora Petra Ondřege Matthiola Senenského, Nayjasniegssjho Arcyknižete Ferdynanda etc., přednjho žiwotnjho Lékaře, nayprw v Latinské Rzeči sepsaný, a giž pro Obecné dobré Obywatelow Králowstwij Czeského, na Czeskau Ržeč, od Doktora Thadeásse Hágka z Hágku, přeložený, a wůbec wssechnem wydaný. Staré město Pražské MDLXII.*, se zasloužil v roce 1562 Tadeáš Hájek z Hájku (cca 1525–1600). HEJNOVÁ, M., Pietro Andrea Mattioli, c. d., s. 4–26.

4 KUBÍČKOVÁ, P., Zahrada zdraví, c. d., s. 14–17.

Kromě výše zmíněných rukopisných či tištěných herbářů byly jednou z nejčastějších používaných soubory lisovaných sušených rostlin,[5] které se přibližují dnešnímu pojetí.[6] Tyto sbírky označované jako *herbarium vivum* či *siccum* vznikaly již nejméně od středověku, avšak ve větší míře se začaly rozšiřovat od 16. století.[7] Sušené rostliny byly do herbářů vlepovány či všívány na jednotlivé stránky a byly opatřeny jménem, popřípadě opět popisem využití a receptem. Pojmenování rostlin bylo uváděno v lidových názvech nebo ve starém latinském jmenosloví do zavedení Linnéovy nomenklatury, kdy se jména rostlin začala přibližovat dnešnímu názvosloví.

Jak již bylo zmíněno, herbáře byly používány jako vzdělávací příručky botaniků, lékárníků a lékařů. Nebylo tomu jinak ani v případě milosrdných bratří.

Hospitálský řád svatého Jana z Boha (zkráceně milosrdní bratři) vznikl ve Španělsku ve druhé polovině 16. století. Za zakladatele je považován sv. Jan z Boha, vlastním jménem João Cidade, jenž založil v Granadě azylový dům, kde pečoval o nemocné a umírající. Jeho počínání rezonovalo v soudobé společnosti a postupně kolem Jana z Boha začalo vznikat společenství. Třebaže neaspiroval na založení řádu, jeho spolupracovníci se po jeho smrti (1550) zasloužili o jeho vytvoření. Jan z Boha je považován za průkopníka ošetřovatelské péče, neboť poskytoval komplexní péči. Oproti své době, která se primárně zaměřovala na duši, se jako jeden z prvních zaměřil na tělo, jež bylo opomíjeno. Právě skrze péči o tělo se snažil přiblížit k duši člověka. Z toho důvodu řádové heslo zní „*Per corpus ad animam*“ – *Tělem k duši.*

Hlavním posláním řádu byla péče o nemocné bez ohledu na jejich sociální zázemí, povolání či konfesi. Milosrdní bratři pečovali bezplatně o nemocné, jimiž byli výhradně muži. Na konci 16. století byl řád papežem Sixtem V. schválen, následně se velmi rychle rozšířil po Evropě. Kvůli zvyšujícímu se počtu konventů bylo zapotřebí vytvořit správní jednotku, která měla dohlížet na řádný chod jednotlivých domů. Tímto dohlížecím orgánem se stala provincie, v jejímž čele stál volený provinciál.[8] Ten jednotlivé kláštery navštěvoval, kontroloval a v případě problémů zajišťoval jejich nápravu.

Do střední Evropy přišli bratři na počátku 17. století. Na své valtické panství řád pozval Karel I. z Lichtenštejna, který se s řádem seznámil v Itálii, kde působil jako vy-

5 Herbářem nemusí být pouze sbírka sušených rostlin a bylin, ale také sbírka sušených mechorostů, semen, plodů nebo dřeva.

6 Herbářové sbírky jsou vytvářeny i v současnosti. Sušené rostliny musí být opatřeny tzv. herbářovou etiketou neboli schedou, na níž je uvedeno jméno rostliny, datum sběru, lokalita a jméno sběratele.

7 Nejstarším na našem území dochovaným herbářem s vylisovanými rostlinami je pravděpodobně tzv. Broumovský herbář (1595), jež se nyní nachází ve sbírkách Muzea Broumovska. SKRUŽNÁ, Jarmila, a kol., Hortus siccus (1595) of Johann Brehe of Überlingen from the Broumov Benedictine monastery, Czech Republic, re-discovered, Archives of Natural History, 2022, 49, s. 319–322.

8 Původně na území střední Evropy vznikla jediná germánská provincie, ta byla oficiálně schválena papežem Alexandrem VII. v roce 1659. Kvůli velké oblibě řádu a jeho expanzi se roku 1781 rozdělila na provincii německou a rakousko-uherskou. Z ní se v roce 1856 vydělily uherské kláštery, což zapříčinilo vznik rakousko-české provincie, jež následně fungovala 62 let do rozpadu Rakouska-Uherska na nástupnické státy, kdy se osamostatnila také československá provincie řádu. V důsledku dalších politických událostí roku 1939 vznikla provincie českomoravská, která se však kvůli snižujícímu se počtu bratří v roce 2010 sloučila s rakouskou provincií, ovšem z důvodu zachování jisté autonomie je označována jako provinční delegatura.

slanec císaře Rudolfa II. Postupně v českých zemích vzniklo devět špitálů[9] ve městech Valtice (1605)[10], Praha (1620), Nové Město nad Metují (1692), Těšín (1700), Prostějov (1733), Kuks (1743), Brno (1747), Letovice (1750) a Vizovice (1781).[11]

Pro kvalitní péči o pacienty bylo zapotřebí mít vyškolený personál. Bratři byli již od dokončení noviciátu vzděláváni jako ošetřovatelé. Pro jejich výuku vznikla chirurgicko-ošetřovatelská škola ve Valticích (1746–1855). V této dvouleté škole se vyučovala anatomie, nižší chirurgie, botanika, ošetřování nemocných apod. Díky vysoké kvalitě výuky byla škola uznána jako přípravné učiliště pro studium na univerzitě a během svého fungování se zde vyučilo 240 bratří ošetřovatelství.[12]

Pro zkvalitnění studia byla založena odborná knihovna, která kromě teologických děl obsahovala i díla věnovaná lékařství, filozofii, botanice, právu, historii aj.[13] Pro studium botaniky a farmacie byly využívány herbáře. Knihovna měla ve svém fondu nejméně dva herbáře sestavené ze sušených a vylisovaných rostlin – a to od Norberta Boccia a Joachima Ramschissla. Každý herbář tvořilo několik svazků, Bocciův tři a Ramschisslův dva. Herbáře byly součástí někdejší valtické knihovny, stejně jako další svazek, který byl pravděpodobně využíván jen pro vylisování a uschování rostlin pro výsledné herbáře.[14] S opatřováním rostlin pro herbáře mohly ovšem souviset i další spisy dochované mezi písemnostmi řádu.[15]

Aktuálně se v řádových sbírkách v Brně nacházejí tři různé herbáře, kromě zmiňovaných od Joachima Ramschissla a Norberta Boccia je to herbář Menandra Fekéteho.

---

9 Pro řád bylo minulé století značně hektické. Během této doby postupně přicházel o své řádové domy. Nejprve přišel o těšínský konvent, který připadl Polsku během utváření hranic nástupnických států v roce 1920. Posléze následovalo krátké období relativního klidu, které ukončila mnichovská dohoda. Touto dohodou bratři přišli o valtický a kukský klášter, které museli opustit, jelikož spadaly do zabraného území. Kvůli zajištění chodu a zabránění rabování byl valtický klášter předán rakouským milosrdným bratřím. V roce 1941 byl řád v Protektorátu Čechy a Morava rozpuštěn. Byla mu zakázána činnost a zabaven veškerý majetek, včetně řádových archivů, které byly uloženy do státních archivů. Po pádu třetí říše byly řádu navráceny všechny kláštery. Bratři se vrátili téměř do všech domů s výjimkou kukského kláštera, do nějž byli už při svém založení pouze pozváni, nikdy jej tudíž nevlastnili. Po únorovém převratu v roce 1948 se začalo pracovat na plánu zrušení řeholních domů a ten se uskutečnil v dubnu 1950. Akce K a Ř byly zaměřeny na mužské a ženské kláštery, ty musely být vyklizeny, veškeré majetky byly zabaveny a řeholníci izolováni od společnosti. Výjimečné postavení mezi řády měli mít milosrdní bratři, spolu s některými ženskými řeholemi, kvůli nedostatku kvalifikovaných ošetřovatelů a jejich nenahraditelnosti v nemocnicích a ústavech pro přestárlé. I přes tuto nenahraditelnost byly řádové nemocnice zestátněny (1949), konventy rozpuštěny a působení bratří u pacientů bylo postupně omezováno. Po roce 1989 byly bratřím navráceny pouze konventy Vizovice, Prostějov, Nové Město nad Metují a Brno.

10 Valtice původně spadaly pod Dolní Rakousy, než po rozpadu Rakouska-Uherska připadly k Československu.

11 BOGAR, Benedikt, Milosrdní bratři, Praha 1934, s. 109.

12 PODSEDNÍK, Hubert, Milosrdní bratři. Valtice-Feldsberg 1605–2005. Brno 2005, s. 33–35.

13 První zmínka o knihovně se objevuje až v roce 1746 při vzniku zvláštní profesury, při níž se zrodila již zmíněná ošetřovatelská škola. Pro ni bylo zapotřebí vybudovat specializovanou knihovnu. Ta byla slavnostně vysvěcena a otevřena 20. března 1763.

14 První je uložen v Řádové knihovně milosrdných bratří (dále jen ŘK MB), fond Valtice, sign. Ph1604. Ve zdobených bílých kožených deskách se nacházejí převážně vlepené rostliny s rejstříkem. Některé jsou volně vloženy. Herbář je anonymní, ale předpokládá se, že by jeho autorem mohl být Norbert Boccius.

15 Příkladem může být kniha uložená v Národním archivu v Praze, fond Milosrdní bratři – provincialát a konvent, Praha, inv. č. 972, kn. č. 642, která kromě portrétu Norberta Boccia obsahuje též jmenný rejstřík rostlin, pěstovaných v jeho zahradě.

1 Ramschissel, Joachim: Herbarium vivum. Erster Theil, fol. 16–17. Zdroj: foto Adéla Vosičková.

Ramschisslův herbář

Nejstarším herbářem vlastněným řádem je nedávno objevené dvousvazkové dílo *Herbarium vivum* (obr. 1) od Joachima Ramschissla (cca 1719–1763). Bratr Joachim se narodil okolo roku 1719 ve Štýrském Hradci. Do noviciátu vstoupil obláčkou[16] roku 1740 v Praze a o tři roky později působil ve vídeňském klášteře.[17] Na provinční mezikapitule v Praze (1751) byl zvolen zástupcem noviců ve Valticích, kde působil až do své smrti. Během svého řádového působení vystudoval v Bologni medicínu a díky svému vzdělání se stal prvním učitelem valtické ošetřovatelské školy.[18] Na této škole vyučoval celých 17 let, až do své smrti 13. března 1763.[19]

16 Obláčka je obřad, při němž nově přijatý člen řádu poprvé obléká řeholní oděv, přijímá řeholní jméno a stává se novicem.

17 Řádový archiv milosrdných bratří v Brně (dále jen ŘA MB), fond Praha, inv. č. 14, Katalog členů řádu milosrdných bratří vedený konventem v Praze (1614–1835), pag. M.

18 Kromě herbáře Ramschissel opatřil pro své studenty i lékařské knihy, které získal darem od rodu Kinských, což dokládají knihy s jeho vlastnickou poznámkou: *Munificentia Kÿnskÿana fratribus studentibus chirurgiae S. Ordinis S. Joannis Dei ex Provincia Germanica 1746 ad usum Fr: Joachimi Ramschissl eiusdem S. Ordinis…* [zbytek textu přelepen]. ŘK MB, fond Valtice, sign. M1609. Na dobročinnost Kinských odkazuje dochovaných 34 knih s erbovním supralibros rodu a obdobnou vlastnickou poznámkou.

19 ŘA MB, fond Praha – dodatky (neinv.), Životní data členů řádu milosrdných bratří v Praze u sv. Šimona a Judy od založení konventu r. 1620 až do zřízení Československé provincie 2. prosince 1919, s. 369. ŘA MB, fond Valtice, inv. č. 10, Sacristanbuch Fratrum Misericordiae ad Sanctum Augustinum in Feltsperg, nep.

2 *Rosa, Rosmarinus, Ricinus* aj. Ramschissel, Joachim: Liber secundus Herbarii vivi. Anderter Theil, fol. 540–541. Zdroj: foto Adéla Vosičková.

Herbář vytvořil během svého působení ve Valticích jako vyučovací pomůcku. První svazek má název „*Herbarium vivum, worin ordine alphabetico alle in Österreich, sowohl in Land, Feldern und Gärten, als auch in Gebürg, Alpen, und Wässern blühende Kraüter, Stauden und Bäumer mit ihrer Blühe, Blätter und Stengl in natura sovill möglich entworffen sein, collectum a F. Joachimo Ramschissl Ordinis S. Joannis Dei Fratrum Misericordiae professo*“ a je složen ze 404 stran.[20] Druhý svazek se nazývá „*Liber secundus Herbarii vivi. Anderter Theil*“ a tvoří jej 421 stran.[21] Ani jeden z nich neobsahuje jmenný rejstřík. Rozměry obou svazků jsou 37 × 24 × 10 cm, jsou vázány v hnědé kůži s dvěma bílými koženými tkanicemi.

Vylisované rostliny jsou vlepeny pravděpodobně škrobovým lepidlem a přelepeny tenkým papírovým štítkem. Oboustranně jsou rozmístěny vylisované rostliny různých druhů s uvedením jména v latině, příležitostně i v němčině. Tyto názvy jsou uvedeny vedle téměř každé rostliny. Některé rostliny byly jen volně vloženy, a jeden exemplář byl dokonce namalován. Ramschissel lisoval rostliny včetně květů a výjimečně i s jejich kořeny. Místo ani datum sběru není uvedeno.

Rostliny v herbáři, které lze identifikovat, jsou dodnes řazeny mezi léčivé, například proskurník (*Althaea*), srdečník (*Leonurus*), nebo kořeninové – kopr (*Anethum*). V herbáři jsou uloženy i rostliny jedovaté – rozpuk (*Cicuta*), domácí dřeviny – olše (*Alnus*) a také rostliny dnes pěstované a známé jako okrasné (obr. 2), jakými jsou růže

20 ŘK MB, fond Valtice, sign. M1603_1.
21 ŘK MB, fond Valtice, sign. M1603_2.

(*Rosa*), rozmarýn (*Rosmarinus*), skočec (*Ricinus*) a jiné. Jsou to rostliny z různých stanovišť, včetně horských poloh.

Svazky Ramschisslova herbáře byly součástí řádové knihovny ještě za první republiky. Osud herbáře po roce 1938 je neznámý, buď byl ukrýván, nebo převezen do bezpečí. Po zabavení majetku nacisty v roce 1941 byla většina archiválií uložena do státních archivů, avšak žádný z moravských herbářů se v nich neobjevil.

Ramschisslův herbář byl tak na dlouhá léta ztracen, než byl objeven během vyklízení prostor řádového domku v Letovicích.[22] Zde bratři působili do té doby, než zemřel bratr Jan Severin Skačan (1930–2017), poslední ze starších bratří.[23] Již na podzim 2016 se započalo s postupným vyklízením prostor. V jedné místnosti byla knihovna, v níž bylo ukryto hned několik cenností, o nichž mladší bratři neměli ani ponětí. Starší bratři tuto informaci skryli před nově příchozími, aby ochránili nejen předměty, ale i bratry. Mezi těmito skvosty byl i Ramschisslův herbář, zakládací listina pražského konventu a mnoho dalších historických dokumentů. Veškerý letovický inventář byl převezen a uložen v brněnském klášteře.

Ramschisslův herbář byl uložen do řádového depozitáře, odkud byl v srpnu 2019 vyjmut a dán na ošetření k Barboře Pachtové. Herbář byl nafocen a volné rostliny byly připevněny na samostatné archy.[24] Rostliny v obou svazcích jsou na své stáří v poměrně dobrém stavu.

V budoucnu plánuje nynější převor br. Martin Macek, OH, zajistit identifikaci rostlin herbáře, opatřit jej jmenným rejstříkem a zdigitalizovat ve vyšším rozlišení pro badatelské účely.

22 Jedním z mála domů, kde některý z řádových bratří setrval během komunismu, byly Letovice. Bratřím tu byl neustále zmenšován prostor působnosti a opakovaně byli vyslýcháni Státní bezpečností (StB), až byli vytlačeni do nedalekého domku. Z původních vlastníků nemocnice se tak stali platícími nájemníky. Po roce 1989 bratři sice žádali stát o vrácení letovické nemocnice, ale nebylo jim vyhověno.

23 POSPÍCHAL, Vít, Opouštíme Letovice. Hospitalita ale zůstává, Hospitalita, 2017, 4, s. 7–8.

24 SURÁ, Dana, Ramschisslův herbář, Hospitalita, 2020, 1, s. 21.

3 Portrét Norberta Boccia. Uložen v klášteře milosrdných bratří v Brně. Zdroj: foto Dana Surá.

Bocciův herbář

Nejznámějším herbářem v řádových sbírkách je dílo Norberta Jana Adama Boccia (1731–1806). Jan Adam Boccius se narodil vojenskému lékaři Janu Adamu Bocciovi a jeho ženě Marii Magdaleně, roz. Reisenpichlerové, ve městě Temešvár, nacházejícím se nyní v Rumunsku. V roce 1737 se celá rodina přestěhovala do Vídně, avšak bez otce, který zemřel krátce po narození Jana Adama.[25]

Základní vzdělání Jan Adam získal ve Znojmě a následně studoval anatomii v Praze. Zde se seznámil s řádem milosrdných bratří, jenž se specializoval na péči o nemocné. V Praze roku 1748 vstoupil do řádu a při obláčce přijal řeholní jméno Norbert. Necelý rok po ní složil jednoduché sliby a za dva měsíce byl přeložen do Valtic (1749), kde prožil většinu svého života.

25 LYČKA, Daniel, Převor valtického konventu milosrdných bratří Norbert Adam Boccius – nová zjištění – březen/duben 2019, dostupné online: <https://www.katzelsdorfsky-zamecek.cz/news/prevor-valtickeho-konventu-milosrdnych-bratri-norbert-adam-boccius-nova-zjisteni-brezen--duben-2019/> [3. 7. 2023].

Chybí přesnější informace o jeho působení v letech 1749 až 1760. Jan Lužný ve své práci uvádí, že vystudoval medicínu a chirurgii ve Vídni, kde získal diplom lékaře.[26] To se však zatím nepodařilo potvrdit. Na obraze uloženém v brněnském konventu (obr. 3) není u jeho jména uveden žádný titul, avšak na ostatních obrazech představených se uváděly jejich nejvýznamnější pozice i dosažené vzdělání. Je tudíž pravděpodobnější, že byl chirurgem, avšak bez dokončeného vzdělání.

Během generální kapituly v Římě 27. dubna 1760 byl zvolen převorem v dnešní italské Gorizii. Byl jím pouze jedno funkční období, a to tři roky, následně byl poslán do Valtic jako podpřevor a profesor na chirurgicko-ošetřovatelské škole, kde se stal roku 1778 i ředitelem.[27]

Díky bohatým zkušenostem a organizačním schopnostem byl vybrán jako převor valtického kláštera (1766). Boccius byl velmi vzdělaným a schopným lékařem, správcem i botanikem. Během svého života byl ještě několikrát zvolen valtickým převorem a v roce 1784 mu byla svěřena role řádového provinciála, kterým byl dlouhých 13 let. Zemřel na sešlost stářím 14. července 1806, ve věku nedožitých 76 let.

Během svého působení ve Valticích započal s ambiciózním projektem vytvořit herbáře, které by se používaly jako učební pomůcky, ale také jako předmět prezentace řádu. Vytvořil tak třísvazkové dílo s názvem *Herbarium vivum vel collectiones botanicae factae a F. Norberto Boccius S. Ordinis S. Ioannis de Deo et conventus Feldspergensi pro tempore priore anno MDCCLXVI*.

Všechny tři svazky, nesoucí stejné pojmenování, obsahují dohromady 1216 dokonale vylisovaných rostlin, které byly přilepeny na ruční papír, nejspíš škrobovým lepidlem. Rostliny byly vlepovány jednotlivě nebo ve skupinách na jednotlivé listy, kde Boccius udržoval exempláře jednotlivých druhů pospolu.[28]

Svazky jsou vázány v hnědé kůži zdobené v rozích nárožním kováním s puklami a čtyřmi kovovými sponami po obvodu, z nichž se zachovaly pouze části s očky. První dva svazky jsou složeny z 205 listů a poslední ze 122 listů. Třetí díl navíc obsahuje 46 stran s abecedním seznamem všech druhů, které se nacházejí v celém souboru. Pro lepší orientaci byly listy očíslovány. Rozměry tří svazků jsou 50 × 35 × 15 cm.

Při sestavování herbáře využíval Boccius své chirurgické dovednosti a preciznost při úpravě rostlin před vylisováním. Mnoho rostlin, které se nachází v tomto díle, by nebylo možné kvůli jejich velikosti do herbáře umístit. Příkladem může být orobinec (*Typha*), jehož květenství by se do herbáře bez seříznutí nemohlo vejít (obr. 4). Velké květy nebo květenství některých rostlin byly před vylisováním rozděleny na jednotlivé části a po vysušení znovu složeny dohromady. Mnoho do té doby vytvořených herbářů obsahovalo vyobrazení rostliny s popisem využití, avšak v případě Bocciova herbáře tomu tak není. Vylisované rostliny jsou popsány jmény používanými před publikováním Linnéova díla (*Species Plantarum*), což znesnadňuje identifikaci rostlin podle platné nomenklatury. Místo ani datum sběru není uvedeno.

26 LUŽNÝ, Jan, P. Norbertus Adamus Boccius – lékař a botanik, Acta Universitatis Agriculturae, 1989, ročník IV, č. 2, s. 103–107.

27 LYČKA, Daniel, Norbertus Adamus Boccius (Das Leben und Werk des Feldsberg Priors), in: JELÍNEK, Petr, a kol., Germanische Provinz des Hospitalordens des Hl. Johannes von Gott bis 1780. Teil I., Cieszyn 2018, s. 163–172.

28 ŘK MB, fond Valtice, sign. Ph1503_1, Ph1503_2 a Ph1503_3.

4 *Typha.* Boccius, Norbert Adam: Herbarium vivum. Tomus III., fol. 40. Zdroj: foto Dana Surá.

Jména rostlin na štítcích byla pojata dekorativně, stejně jako květináče, ve kterých byly vylisované rostliny umístěny. Náměty dekorů květináčů vynikají svým zpracováním detailů v duchu rokoka. Část květináčů má jednoduchý akvarelový dekor a část je zdobena kolorovanými rytinami znázorňujícími kláštery, zámky či celé seriály o koních, lovu apod.[29] Tyto nádoby dle řádové tradice vyzdobili bratři Bauerové – Josef, František a Ferdinand.[30] Ti zdědili talent po svém otci a po jeho smrti se jich ujal právě Norbert Boccius. Ten je vychovával, vzdělával a nechal je pracovat i na svých herbářích. Kromě dekorativních květináčů jsou u některých rostlin vlepeni také vylisovaní motýli a vážky, aby byla dokreslena atmosféra celého výjevu.

29 SURÁ, Dana, Dějiny a katalog historické knihovny valtického konventu řádu milosrdných bratří. Nepublikovaná bakalářská práce, Olomouc: Katedra historie Filozofické fakulty Univerzity Palackého 2015, s. 54–56.

30 Tito talentovaní bratři se proslavili nejen jako vynikající malíři, ale také botanikové. Nejstarší bratr Josef (1756–1831) působil jako dvorní malíř Lichtenštejnů ve Vídni a od roku 1806 i jako ředitel knížecích galerií. Prostřední František (1758–1840) byl jmenován botanickým malířem anglického krále Jiřího III. při Royal Botanic Gardens Kew poblíž Londýna. Nejmladší bratr Ferdinand (1760–1826) cestoval po světě s různými botanickými výpravami a expedicemi. Navštívil Benátky, Turecko, Řecko a Austrálii. Z posledních dvou navštívených destinací vytvořil publikace Flora Graeca, která byla opatřena kolorovanými ilustracemi rostlin, a Flora Austriaca, v níž se kromě rostlin nachází i skici živočichů. LACK, H. Walter, Ein Garten für die Ewigkeit. Der Codex Liechtenstein, Bern 2000, s. 81–92.

V herbáři se nacházejí rostliny léčivé a užitkové, planě rostoucí i pěstované. Také se zde objevují okrasné a exotické druhy. Většina rostlin běžně rostla v okolí Valtic, Mikulova a Pálavy.[31] Exotické exempláře[32] pravděpodobně získával Norbert Boccius od knížat z rodu Lichtenštejnů, se kterými měl velmi dobré vztahy, jelikož byl osobním lékařem knížete Františka Josefa I., jehož doprovázel na cestách po jeho panstvích i v cizině.[33] Další exempláře získával na svých vizitačních cestách po řádové provincii.

Rostliny všech tří svazků jsou v poměrně dobrém stavu, u mnohých je dodnes zachována zelená barva listů i barva květů, avšak menší část rostlin nese stopy poškození. Herbář byl po nástupu komunistů k moci uschován v tajné místnosti v brněnském konventu nad oratoří. Po roce 1989 byl herbář uložen v kapitulní síni a od roku 2014 v depozitáři. V listopadu 2016 byl zdigitalizován, a tím zpřístupněn badatelům.[34] Odborné veřejnosti je dostupný na fotografiích a zcela výjimečně i fyzicky.[35]

Fekéteho herbář

Poslední a zároveň nejmladší herbář je dílem Menandra Josepha Fekéteho (1799–1843). Toto dílo je unikátní tím, že bylo vytvořeno na objednávku provinciála Magnobona Grünese (1771–1844). Joseph Fekéte se narodil 17. února 1799 v Nitře v tehdejších Uhrách. Do noviciátu byl přijat v Prešpurku (nynější Bratislavě), kde při obláčce 23. července 1819 přijal řeholní jméno Menander. Slavné sliby složil 10. listopadu 1822 opět v Prešpurku a po celý svůj život působil v Uhrách.[36]

Fekéte vytvořil třídílný herbář na deskách nazvaný: *Herbarium vivum vel collectio plantarum, quae pro usu pharmaceutico destinates sunt*. Na prvním listu se pak nachází věnování a autorské určení: *Ex complacentia A. R. ac eximii Patris provincialis Magnoboni Grünes dono dedit bibliothecae venerabili conventui Pragensi F. Menander*

31 KOUKAL, Vítězslav, a kol., Valtice a řád milosrdných bratří. Historie a osobnosti, Praha 1995, s. 24–25.

32 V herbáři se nachází například list papáji, několik kaktusů, a dokonce i ananas.

33 NOVÁK, Zdeněk, Lednicko-valtický areál v širších evropských souvislostech a se stavbami Josepha Hardtmutha jako prostředí pro odborné zahradnické vzdělávaní, Prameny a studie, 2019, 65, s. 177.

34 Od zpřístupnění herbářů badatelům vznikly dvě diplomové práce na půdě Mendelovy univerzity v Brně. Práce Kláry Welterové Botanické zhodnocení sortimentu rostlin historického herbáře (2021) a Dominiky Linhové Bocciův herbář – identifikace sortimentu rostlin historického herbáře (2021) se zabývají identifikací rostlin podle rejstříku a fotografií.

35 Boccius během svého života stvořil ještě jednu sérii herbářů, jež vytvářel mezi lety 1776 až 1804. Během těchto let zhotovil 14svazkový herbář s akvarelovými realistickými ilustracemi. První díl byl pojmenován *Liber regni vegetabilis retinens plantas ad vivum pictas ab admodum reverendo ac venerabili patre Norberto Boccius ordinis S. Joannis de Deo actuali priori Feldsbergensi collectae et a Josepho, Francisco et Ferdinando Bauer* a zbylé díly již jen jako *Hortus botanicus*. Téměř encyklopedické dílo obsahuje 3100 rostlinných druhů s jejich latinskými jmény dle Linnéova systému. Každý svazek je opatřen jmenným rejstříkem. Po dokončení byly malované herbáře darovány knížeti Aloisi I. Josefovi z Lichtenštejna, řádovému mecenáši, který na oplátku nechal zřídit nadaci na dvě postele ve valtickém špitálu a uhradil náklady za tvorbu posledních dvou dílů. Dnes je tato evropsky unikátní sbírka uložena v sídle Lichtenštejnů ve Vaduzu. LACK, H. W., Ein Garten, c. d., s. 94–117.

36 ŘA MB, fond Praha, inv. č. 12, Katalog členů řádu milosrdných bratří vedený konventem v Praze (1739–1837), pag. 61. Catalogus Ordinis S. Joannis de Deo seu FF. Misericordiae Provinciae S. Michaelis Archangeli Germanico-Hungaricae 1836, Pragae 1836, s. 31.

5 *Arundo frangula.* Fekéte, Menander: Herbarium vivum vel collectio plantarum, quae pro usu pharmaceutico destinates sunt. Tomus primus, fol. 85. Zdroj: foto Dana Surá.

Fekete artis pharmaciae magister pro tempore provisor Quinque Ecclesiensis 1841.[37] Jak dlouho na něm pracoval a kde sbíral rostliny, není uvedeno. Jeho práce obsahuje kolekci rostlin určených pro farmaceutické účely.[38] Jelikož působil jako magistr farmacie a provizor konventu v Pětikostelí (Pécs), byl požádán provinciálem o vytvoření herbáře a jeho následné darování pražskému konventu. Zemřel dva roky po předání objednaného herbáře 20. ledna 1843 jako podpřevor v Pécsi.[39]

Herbář byl svázán do hnědé polokožené vazby se čtyřmi zelenými hedvábnými tkanicemi. Fekéte svůj herbář uspořádal abecedně a pro lepší přehlednost jej opatřil papírovými tenakly.[40] První svazek obsahuje rostliny začínající na písmena A–G, druhý H–R a třetí S–X. Dohromady čítají 1604 stran s necelými čtyřmi sty rostlinami. První díl obsahuje 596 stran, druhý 593 stran a třetí 415 stran. Na konci každého svazku je sepsán rejstřík. Pouze v prvním dílu byl navíc vložen specifický rejstřík, v němž jsou rostliny tohoto dílu uspořádány abecedně podle tříd. Rozměry třísvazkového díla jsou 40 × 30 × 10 cm.

37 ŘK MB, fond Praha, sign. 681, 682, 683.

38 Fekéte nasbíral různé druhy rostlin, kupříkladu několik druhů chrp (Centaurea), lipnic (Poa), jetelů (Trifolium), topolů (Populus) či vrb (Salix). Samozřejmě tu nechybí exempláře jako levandule (Lavandula), kopřiva (Urtica), šťovík (Rumex) či šalvěj (Salvia).

39 ŘA MB, fond Praha, inv. č. 14, Katalog členů řádu milosrdných bratří vedený konventem v Praze (1614–1835), pag. BI.

40 Tenakl je čtenářská nepohyblivá záložka stupňovitě nalepovaná na vnější okraj stran.

Rostliny byly pojmenovány podle Linnéova systému, většina z nich byla pak navíc opatřena štítkem s označením (obr. 5). Vysušené a vylisované rostliny byly všity, část vlepena a některé volně vloženy. U každého exempláře je ručně psaný latinský název, popřípadě i jeho německá varianta psaná v kurentu.

Herbář se od druhé světové války nacházel v depozitu Národního archivu v Praze. Po roce 1945 byli bratři vyzváni, aby si archivy převzali. Tam, kde si o ně fyzicky či písemně nepožádali, byly nakonec zestátněny. Výjimku tvoří pražský konvent, který si o ně písemně požádal, ale již je nestihl fyzicky převzít.[41] V důsledku toho Fekéteho dílo nebylo zahrnuto mezi knihy řádové knihovny, jež byly odvezeny a následně byly v roce 1956 uloženy do Památníku národního písemnictví.[42]

Herbáře byly uloženy v Národním archivu až do roku 2018, kdy byly převezeny do řádového archivu v Brně. Ve fondu milosrdných bratří byl pouze druhý a třetí svazek. První díl byl na dlouhá léta ztracen, až v roce 2018 byl nalezen v pozůstalosti bývalého zaměstnance nemocnice Na Františku, kterému byl dán do úschovy. Dědicové podle názvu zjistili, že kniha dříve patřila milosrdným bratřím, a tak se ji rozhodli vrátit. Podle vloženého lístku lze usuzovat, že bylo s herbářem manipulováno ještě v roce 1959. V tomto roce se někdo pokusil o české označení rostlin. K jednotlivým rostlinám vložil štítky s českými jmény. Po zkompletování sady byl herbář v únoru 2019 zdigitalizován a nyní čeká na důkladnější prozkoumání. Rostliny všech tří svazků jsou v poměrně dobrém stavu, až na některé menší části rostlin, jež se odlamují.

Závěr

V řádu mají herbáře nezastupitelnou úlohu – byly určeny jako pomůcky na léčení lidí, jež bylo hlavním posláním řádu. Herbáře byly využívány jako zdroj poučení pro lékárníky, ošetřovatele a sběrače bylin – není divu, že první dva sloužily pro valtickou školu, poslední byl vytvořen lékárníkem v Pésci pro řádové spolubratry v Praze. V době, kdy herbáře suchých rostlin se stávají záležitostí přírodovědců (Linné, ale i malovaný Bocciův herbář pro Lichtenštejny), se vlastně jedná o pomalu zanikající funkci herbáře.

Herbáře přečkaly většinu 20. století ukryty, a proto je převážná část herbářů ve vědeckých kruzích téměř neznámá. V posledních letech jsou tyto dobové herbáře zkoumány, jelikož jsou to díla s velkým historickým i vědeckým významem, dokládající, kromě jiného, i rostliny používané před více než 260 lety.[43]

41 SURÁ, Dana, Klášterní nemocnice řádu milosrdných bratří v Letovicích a její knihy nemocných (1784–1803). Nepublikovaná diplomová práce, Olomouc: Katedra historie Filozofické fakulty Univerzity Palackého 2018, s. 36–37.

42 ŽABKOVÁ, Kateřina, Dějiny a katalog knihovny pražského konventu řádu milosrdných bratří. Nepublikovaná bakalářská práce, Olomouc: Katedra historie Filozofické fakulty Univerzity Palackého 2019, s. 21.

43 Další výzkum by měl být zaměřen na pokračování identifikace a ověření jmen rostlin podle platné nomenklatury. Otázkou však stále zůstává původ herbářovaných rostlin. Jsou mezi nimi i rostliny dnes používané jako okrasné. Postrádáme dobové recepty a lze se jen domnívat, které z vylisovaných rostlin byly reálně používány při léčení. Hodnota všech tří herbářů netkví jen v počtu a kvalitě vylisovaných rostlin, ale přesahuje do historie lékařství, botaniky a zahradnictví, především v oblasti dnešního Lednicko-valtického areálu, v případě moravských herbářů.

Prameny a literatura

Prameny

Národní archiv v Praze:
- Milosrdní bratři – provincialát a konvent, Praha.

Řádový archiv milosrdných bratří v Brně:
- fond Praha,
- fond Valtice.

Řádová knihovna milosrdných bratří v Brně:
- fond Valtice,
- fond Praha.

Catalogus Ordinis S. Joannis de Deo seu FF. Misericordiae Provinciae S. Michaelis Archangeli Germanico-Hungaricae 1836, Pragae 1836, 79 s.

CŽERNÝ, Jan, Knieha lekarska kteraz slowe herbarz: aneb zelinarz: welmi vziteczna: z mnohych knih latinskych, y zskutecznych praczij wybrane: poczina se sstiastnie, Norimberk 1517.

MATTIOLI, Pietro Andrea – HÁJEK Z HÁJKU, Tadeáš, Herbarz: ginak Bylinář, welmi vžitečný, a figurami pieknymi y zřetedlnymi, podlé praweho a jako ziwého zrostu Bylin, ozdobeny, y také mnohymi a zkssenymi Lékarzstwijmi rozhognieny, gessto takowy nikdá w ziadnem Yazyku prwé wydán nebyl: od Doktora Petra Ondřege Matthiola Senenského, Nayjasniegssjho Arcyknižete Ferdynanda etc., přednjho žiwotnjho Lékaře, nayprw v Latinské Rzeči sepsaný, a giž pro Obecné dobré Obywatelow Králowstwij Czeského, na Czeskau Ržeč, od Doktora Thadeásse Hágka z Hágku, přeložený, a wůbec wssechnem wydaný, Praha 1562.

Schematismus Ordinis Sancti Joannis de Deo seu FF. Misericordiae, Provinciae Austriaco-Hungaricae pro Anno post Christum natum MDCCCXLIII., Viennae 1843, XLI s.

Literatura

BOGAR, Benedikt, Milosrdní bratři, Praha 1934, 342 s.

HEJNOVÁ, Miroslava, Pietro Andrea Mattioli 1501–1578: u příležitosti 500. výročí narození. In occasione del V centenario della nascita, Praha 2001, 59 s.

KOUKAL, Vítězslav, a kol., Valtice a řád milosrdných bratří. Historie a osobnosti, Praha 1995, 75 s.

KUBÍČKOVÁ, Petra, Zahrada zdraví. Botanické knihy šesti století ve sbírkách Vědecké knihovny v Olomouci, Olomouc 2021, 167 s.

LACK, H. Walter, Ein Garten für die Ewigkeit. Der Codex Liechtenstein, Bern 2000, 408 s.

LUŽNÝ, Jan, P. Norbertus Adamus Boccius – lékař a botanik, Acta Universitatis Agriculturae Lednice, 1989, ročník IV, č. 2, s. 103–107.

LYČKA, Daniel, Norbertus Adamus Boccius (Das Leben und Werk des Feldsberg Priors), in: JELÍNEK, Petr, a kol., Germanische Provinz des Hospitalordens des Hl. Johannes von Gott bis 1780. Teil I., Cieszyn 2018, s. 163–172.

NOVÁK, Zdeněk, Lednicko-valtický areál v širších evropských souvislostech a se stavbami Josepha Hardtmutha jako prostředí pro odborné zahradnické vzdělávaní, Prameny a studie, 2019, 65, s. 171–199.

PODSEDNÍK, Hubert, Milosrdní bratři. Valtice-Feldsberg 1605–2005, Brno 2005, 107 s.

POSPÍCHAL, Vít, Opouštíme Letovice. Hospitalita ale zůstává, Hospitalita, 2017, 4, s. 7–8.

SKRUŽNÁ, Jarmila, a kol., Hortus siccus (1595) of Johann Brehe of Überlingen from the Broumov Benedictine monastery, Czech Republic, re-discovered, Archives of Natural History, 2022, 49, s. 319–340.

SURÁ, Dana, Dějiny a katalog historické knihovny valtického konventu řádu milosrdných bratří. Nepublikovaná bakalářská práce, Olomouc: Katedra historie Filozofické fakulty Univerzity Palackého 2015, 88 s.

SURÁ, Dana, Klášterní nemocnice řádu milosrdných bratří v Letovicích a její knihy nemocných (1784–1803). Nepublikovaná diplomová práce, Olomouc: Katedra historie Filozofické fakulty Univerzity Palackého 2018, 75 s.

SURÁ, Dana, Ramschisslův herbář, Hospitalita, 2020, 1, s. 21.

ŽABKOVÁ, Kateřina, Dějiny a katalog knihovny pražského konventu řádu milosrdných bratří. Nepublikovaná bakalářská práce, Olomouc: Katedra historie Filozofické fakulty Univerzity Palackého 2019, 76 s.

Internetové zdroje

LYČKA, Daniel: Převor valtického konventu milosrdných bratří Norbert Adam Boccius – nová zjištění – březen/duben 2019, dostupné online: <https://www.katzelsdorfsky-zamecek.cz/news/prevor-valtickeho-konventu-milosrdnych-bratri-norbert-adam-boccius-nova-zjisteni-brezen--duben-2019/> [3. 7. 2023].

OBSAH

SEKCE PŘÍRODOVĚDNÍ

- Pavel Šimek, Jana Kohlová: Park Kačina – od průzkumů k obnově. 20 let obnovy památky zahradního umění

SEKCE SPOLEČENSKOVĚDNÍ

- Martin Weber: Zastřená tvář barokní krajiny Novodvorska
- Pavel Novák: Přírodně krajinářský „park" Kamajka se stejnojmenným glorietem na chotkovském panství Nové Dvory
- Dana Surá, Tereza Štorková, Jarmila Neugebauerová, Aleš Jezdinský: Herbářové sbírky milosrdných bratří českomoravské provincie
- Zdeněk Novák, Jana Kohlova, Markéta Šantrůčková Roman Zámečník: Výzkumný projekt Průhonický park a škola malířsko-krajinářské kompozice, obdivovaný a odmítaný vzor pro krajinářskou tvorbu 20. století – úvodní studie

MATERIÁLOVÁ STUDIE

- Petr Liďák: Hájovna z Valašské Bystřice. K výchozím materiálům nové expozice bytu hajného a kanceláře polesného ve Valašském muzeu v přírodě v Rožnově pod Radhoštěm.

www.nzm.cz

ISSN 0862–8483 (print)

ISSN 2788-337X (on-line)

08628483